

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНЕСЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ТА МОВНОЇ КАРТИН СВІТУ

У статті здійснено аналіз концептуальної та мовної картин світу. Визначено основні чинники когнітивних процесів, описано особливості концептуалізації та категоризації.

Ключові слова: концепт, концептуалізація, картина світу, мовна картина світу, концептуальна картина світу.

Kachmar O. The Problem of Conceptual and Linguistic World Views Correlation. This article deals with the conceptual and linguistic world views. The main factors of cognitive processes are determined; some features of conceptualization and categorization are described in it.

Keywords: concept, conceptualization, world view, language world view, conceptual world view.

Качмар О. Проблема соотношения концептуальной и языковой картин мира. В статье осуществлен анализ концептуальной и языковой картин мира. Определены основные факторы когнитивных процессов, описаны особенности концептуализации и категоризации.

Ключевые слова: концепт, концептуализация, картина мира, языковая картина мира, концептуальная картина мира.

Постановка проблеми. Концепт прийнято вважати когнітивною одиницею, частиною «усієї картини світу, відображеної у психіці людини» [5, 90], що містить достатньо великий обсяг знань. Водночас не можна заперечувати важливу роль дійсності та взаємодії з нею у формуванні концептуальної системи людини. Постає питання, яким чином ці знання зберігаються у свідомості людини, а також використовуються за необхідності. Відповіддю на це питання може стати припущення про те, що вся ця інформація певним чином структурується та систематизується у свідомості.

Аналіз досліджень. Сучасна лінгвістика визнає наявність взаємного зв'язку між мовою, буттям та свідомістю людини, що відображаються у мовній картині світу. В останні десятиліття проблема відображення у свідомості людини цілісної картини світу, зафіксованої мовою, стала однією з найважливіших проблем когнітивної науки про мову. Картина світу охоплює певний образ світу; вона є його конструюванням відповідно до логіки світорозуміння. Цей термін виник у фізиці у ХІХ ст., а у 60-х рр. ХХ ст. проблема картини світу почала розглядатися у семіотиці під час вивчення первинних моделюючих систем (мови) і вторинних систем (міфу, релігії, фольклору, поезії, кіно, живопису, архітектури).

Поняття картини світу (у тому числі й мовної) базується на вивченні уявлень людини про світ. Якщо світ – це людина й середовище у взаємодії, то картина – результат переробки інформації про середовище і людину. Людина схильна не помічати ті явища і речі, що знаходяться поза її уявленнями про світ. Явища і предмети зовнішнього світу представлені у свідомості людини у вигляді внутрішнього образу. На думку О. Леонт'єва, навколишня дійсність представлена в особливому 'п'ятому квазивимірі': «Це – смислове поле, система значень» [7, 75]. Образ світу, за О. Леонт'євим, – не перцептивна картинка, а певне відносно стабільне утворення, що є результатом обробки даних сприйняття. Уся нова інформація вмонтовується в уже наявну у суб'єкта структуру. Ідеї

О. Леонтєва розвивали С. Смирнов та В. Петухов. Образ світу, стверджують вони, є ядровою структурою по відношенню до картини світу. Це – структура, у якій закріплені всі когнітивні надбання суб'єкта, гіпотеза про типовий стан реальності.

Пізнаючи світ, людина формує своє уявлення про нього, тобто у її свідомості виникає певна «картина» чи «мовна модель світу». Філософи (Г. Брутян, Р. Павільоніс) і лінгвісти (Ю. Караулов, Г. Колшанський, О. Кубрякова, В. Постовалова, Г. Рамішвілі, Б. Серебренніков, В. Телія та ін.) розрізняють концептуальну та мовну картини світу. Очевидно, що концепти представляють світ у свідомості людини, а знаки мови кодують у слові зміст цієї системи. Дослідження концепту дає змогу відтворити структуровану картину світу, а пізнання концепту може бути реалізоване у процесі аналізу відповідних моделей світу [10, 1]. Оскільки виникнення картини світу тісно пов'язане з мовою і визначається нею, її ще називають «мовною картиною світу». Поняття наївної картини світу, як уважає Ю. Апресян, «представляє відображені у природній мові способи сприйняття й концептуалізації світу, коли основні концепти мови складаються в одну систему поглядів, колективну філософію, яка є обов'язковою для всіх носіїв мови» [2, 39]. О. Кубрякова зазначає, що «у моделі світу сучасної людини межа між наивною та науковою картинами світу стала менш чіткою, химерною, переплітаючись, вони утворюють цілісний погляд на світ» [6, 9].

Мета статті – дослідити й описати особливості мовної та концептуальної картини світу, висвітлити деякі аспекти концептуалізації та категоризації в процесі їх формування.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про мовну концептуалізацію світу, специфічну для кожної окремої мови й відображену в особливостях культури, не є новим. Воно бере свій початок з ідей Гумбольдта і отримало вираження у межах відомої гіпотези Сепіра – Уорфа. Не випадково саме в наш час ці ідеї знову набувають популярності. Важливо не те, що стверджують носії мови, а те, що є очевидним без загострення нашої уваги. Унаслідок взаємодії людини зі світом формуються її уявлення про нього, певна модель, яка у філософсько-лінгвістичній літературі називається картиною світу. Це є одним із фундаментальних понять, що описує буття людини.

Процес формування концептів, концептуальних структур та концептосфери загалом носить назву концептуалізації. Мовна концептуалізація як сукупність прийомів семантичного уявлення плану змісту лексичних одиниць відмінна у різних культурах, однак, саме специфіка семантики одиниць природної мови концептологічно відображає «мовну картину світу» [4, 238]. Пізнаючи навколишній світ, людина формує й розвиває своє вміння орієнтуватися у ньому на основі засвоєних знань; у той же час вона класифікує процеси, що відбуваються навколо неї та визначає місце подій у цій класифікації. Головне місце у цьому процесі «сортування» фактів і явищ навколишньої дійсності займають процеси концептуалізації й категоризації.

Концептуалізація – це процес утворення концептів, концептуальних структур і концептосфери загалом через осмислення та формування людиною інформації у процесі пізнання, інтерпретація вже відомих фактів і визначення ступеня їхньої цінності. Відповідно, продуктом концептуалізації може бути культурне (аксіологічно релевантне) для певної лінгвокультурної спільноти чи соціуму знання. Теорія концептуалізації світу – це теорія про те, як людина сприймає й осмислює навколишній світ, як її досвід пізнання реалізується у значеннях мовних виразів [3, 18]. Основним семасіологічним засобом, що репрезентує процес концептуалізації, є лексичне і фразеологічне значення, які відображають результат осмислення позначуваного явища у взаємозв'язку з іншими,

подібними явищами, а також об'єктивують специфіку реалії, мінімальний набір ознак, за допомогою яких людина відрізняє одне явище від іншого.

Процеси концептуалізації можуть відображатися і системними відношеннями між одиницями. Семантичні відмінності ідіографічних та стилістичних синонімів відображають глибину осмислення одних і тих самих ментальних категорій, неоднозначність їхньої інтерпретації. Диференційні та інтенсивні семи, якими відрізняються синоніми, вказують на наявність модифікацій цієї категорії, оцінні – на її місце у встановленій системі цінностей, на модусні відношення людини до навколишнього світу, що виконують роль орієнтирів [1, 75].

Аналіз антономічних парадигм дає характеристику особливостей концептуалізації, оскільки антонімія значною мірою відображає процеси розуміння окремих фрагментів дійсності. Опозиція вказує на глибину осмислення різних аспектів концепту, на відношення однієї концептуальної категорії до іншої, на особливості її розуміння шляхом зіставлення, що через вербалізовані смисли відповідає загальноприйнятим культурним установкам та стереотипам.

Процеси концептуалізації знань тісно пов'язані з їхнім оформленням та категоризацією. Категоризація – це процес утворення категорій чи співвіднесення з ними тих чи інших смислів, мовних одиниць, що їх репрезентують, які відображають найбільш загальні знання людини про будову та організацію світу. Під категорією маємо на увазі ментальні та мовні групи елементів, що виділяються на основі певної ознаки та спільності функцій.

Процеси категоризації, суть яких полягає в об'єктивації результатів когніції, тісно пов'язані з механізмами кодування. Ці механізми є матрицею семантизації навколишнього світу. Є кілька підходів до розуміння сутності категоризації та способів її відображення у мові. Так, згідно з традиційної точки зору, яка бере свій початок із праць Аристотеля та Платона, одиниці, що входять у ту чи іншу категорію, повинні мати однаковий набір суттєвих ознак як підґрунтя для створення тієї чи іншої класифікації.

Л. Вітгенштейн розробив інший підхід до розуміння процесу категоризації під назвою фамільної (сімейної подібності). Відповідно до його теорії тотожні ознаки можуть зустрічатися не у всіх членів категорії, а лише в окремих одиницях. При цьому набір ознак може бути різний. Ця теорія отримала назву «теорії прототипів». Одиниці базового рівня, що є основою культурно значущої концептуальної структури цієї категорії, називаються прототипами. Вони є «привілейованими» членами, найкращими взірцями тієї чи іншої категорії, що найповнішою мірою відповідає суті явища, якнайкраще виявляє властивості, спільні для інших одиниць. Прототипи відображають стереотипи, які функціонують у певному соціумі, культурні установки, а також вербалізують квазі-символи і квазіеталони. Звідси випливає, що концепт – всеосяжне і складне ментальне утворення, яке поєднує у собі різні уявлення: наукові та наївні поняття, культурні установки, стереотипи, емоційні оцінки і раціональні підходи, конкретні й абстрактні уявлення, що мають чіткі межі та розмитий зміст. Властивості відкритості концепту означає той факт, що концепт неможливо точно змоделювати.

Набуваючи досвіду, людина трансформує його у певні концепти, які, логічно пов'язуючись між собою, утворюють концептуальну систему; вона безперервно конструюється, модифікується й уточнюється людиною. Це пояснюється властивістю концепту змінюватись у свідомості. Концепти як частини системи, потрапляють під вплив інших концептів і самі змінюються. Із часом змінюється і число концептів, і обсяг їхнього змісту [8, 102].

Послідовність побудови концептуальної системи у свідомості людини відповідає принципам логіки, зумовлюючи цим таку властивість, як логічність. Вона визначає можливість логічного переходу від одного концепту до іншого, визначення одних концептів через інші, побудову нових концептів на базі вже наявних. Логічність системи уможливіє побудову всередині неї нових концептів, засвоєних не з актуального досвіду, а таких, що перейшли у свідомість через мову. Так пояснюється введення у концептуальну систему людини абстрактних понять, які неможливо ввести без мови.

Упорядкована сукупність концептів у свідомості людини утворює її концептосферу, яка має чітко визначений характер. Концепти, що утворюють її, за своїми окремими ознаками вступають у системні відношення подібностей, розбіжностей та ієрархії з іншими концептами. Загальний принцип системності поширюється на національну концептосферу, оскільки саме мислення передбачає категоризацію предметів думки, а категоризація передбачає впорядкування її об'єктів. Звідси випливає, що концептосфера – це «інформаційна база мислення» [9].

Картина світу – реальність свідомості людини. Людина прагне адекватним способом створити у собі просту і ясну картину світу для того, щоб певною мірою підмінити цей світ створеною таким чином картиною. Цим займається художник, поет, філософ-теоретик, природодослідник – кожен по-своєму. На цю картину та її оформлення людина переносить центр тяжіння свого духовного життя. Світогляд кожного народу вміщується у картині світу: кожна цивілізація, соціальна система характеризується своїм особливим способом сприйняття світу. Навіть менталітет будь-якої лінгвокультурної спільноти значною мірою зумовлений його картиною світу, в якій репрезентовані світобачення і світорозуміння її членів.

Концептуальні картини світу у різних людей приблизно однакові через наближене їх мислення на однаковому етапі їхнього розвитку. Національні мовні картини світу – це просто різне «забарвлення». Мовна картина світу відображає національну й може виражатися мовними одиницями різних рівнів. Оскільки мова слугує основним способом формування та існування знань людини про світ, то саме вона – найважливіший об'єкт дослідження когнітивістів. Сукупність цих знань, зафіксованих у мові, є тим, що у різних концепціях називається «мовною репрезентацією світу», «проміжним мовним світом», «мовною моделлю світу», «мовною картиною світу». У нашому дослідженні ми використовуємо останній термін.

Між картиною світу як відображенням реального світу та мовною картиною світу як фіксацією цього відображення встановлюються складні відношення: межі між ними видаються нетривкими, невизначеними. Пізнання світу людиною не застраховане від помилок та непорозумінь, тому концептуальна картина світу постійно змінюється, перебудовується у свідомості носіїв, у той час як мовна картина світу надовго зберігає свої наслідки. Картина світу, закодована засобами мовної семантики, з плином часу може виявитися реліктовою, застарілою.

Концептуальна картина світу значно багатша, ніж мовна. Картина світу – те, як людина змальовує його у власному уявленні, – феномен набагато складніший, ніж мовна картина світу, тобто та частина концептуального світу людини, що має мовну прив'язку й переломлена через мовні форми. На її формування впливає мова, традиції, природа і ландшафт, релігійна, філософська, фізична картини світу, однак вона може відображати і певний фрагмент світу, тобто, бути локальною.

Термін «мовна картина світу» – це лише метафора, тому що насправді специфічні особливості національної мови, у яких зафіксований унікальний суспільно-історич-

ний досвід певної національної спільноти людей, створюють для носіїв цієї мови не відмінну від об'єктивної картини світу, а лише специфічне «забарвлення» цього світу, зумовлене національною значущістю предметів, явищ, процесів, вибіркоким ставленням до них, що породжується специфікою діяльності, способом життя й національною культурою народу.

Мова – факт культури, її складова частина, яку ми успадковуємо і водночас її засіб. Культура народу вербалізується у мові, саме мова акумулює ключові концепти культури, транслуючи їх у знаковому втіленні – словах. Ключові концепти культури – це базові одиниці картини світу, одиниці ментальності, які набувають значення як для окремої мовної особистості, так і для лінгвокультурної спільноти загалом, і які водночас є вербалізованими. Створювана мовою модель світу є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона несе у собі риси способу світоспоглядання людини, тобто антропоцентризму, що пронизує мову, це взятий у всій сукупності весь концептуальний зміст певної мови.

Висновки. Образ світу – ієрархічна система когнітивних репрезентацій, а картина світу – це система образів. Згадуючи слово «картина», ми, передусім, думаємо про відображення чогось, а «картина світу», у сутнісному розумінні, означає не картину, що відображає світ, а світ, що сприймається як картина.

Картина світу, яку можна назвати знанням про світ, лежить в основі індивідуальної чи суспільної свідомості. Мова ж виконує функції пізнавального процесу. Концептуальні картини світу у різних людей можуть бути різними, наприклад, у представників різних епох, різних соціальних, вікових груп, різних галузей наукового знання тощо. Люди, які розмовляють різними мовами, можуть мати за певних умов подібні концептуальні картини світу, а ті, що спілкуються однією мовою – різні. Відповідно, у концептуальній картині світу взаємодіє загальнолюдське, національне й особистісне.

Картина світу не є простим набором «фотографій» предметів, процесів, властивостей і т. ін. або включає не тільки відображені об'єкти, а й позицію відображувального суб'єкта, його ставлення до цих об'єктів, причому позиція суб'єкта є такою ж реальністю, як і самі об'єкти. Оскільки відображення світу людиною не пасивне, а діяльнісне, то її ставлення до об'єктів не тільки породжується цими об'єктами, а й здатне змінити їх (через діяльність). Звідси випливає, що система соціально типових позицій, відношень, оцінок знаходить знакове відображення у системі національної мови і бере участь у конструюванні мовної картини світу. Отже, картина світу – цілісний, глобальний образ світу, результат усієї духовної активності людини; вона виникає у людини під час її контактів із навколишнім світом.

У сучасної людини концептуальна картина світу передуює мовній та формує її, тому що людина здатна розуміти світ та відображати таке розуміння у мові. Саме у мові закріплений загальноісторичний досвід – як загальнолюдський, так і національний. З одного боку, умови життя людей, матеріальний світ визначають свідомість та поведінку, знаходячи відображення у мові, й перш за все, у семантиці та граматичних формах, з іншого – людина сприймає світ переважно через форми рідної мови, яка детермінує структури мислення та поведінку людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова : синергетика языка, сознания и культуры / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Academia, 2002. – 391 с.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Ментальные действия / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.

3. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики / Н. Н. Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 18–36.
4. Вежбицкая А. Понимание культур посредством ключевых слов / А. Вежбицкая / [пер. с англ. А. Д. Шмелева]. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
5. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина / [под общ. ред. Е. С. Кубряковой]. – М. : МГУ, 1996. – 245 с.
6. Кубрякова Е. С. Семантика в когнитивной лингвистике (о концепте контейнера и формах его объективации в языке) / Е. С. Кубрякова // Изв. РАН. Серия : Лит. и языки. – 1999. – Т. 58. – № 6. – С. 3–12.
7. Леонтьев А. Н. Мотивы, эмоции, личность / А. Н. Леонтьев // Психология личности. Тексты. – М. : Наука, 1982. – С. 71–81.
8. Павиленис Р. И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павиленис. – М. : Наука, 1983. – 286 с.
9. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.
10. Тараненко О. Г. Концепт «мудрість» у різносистемних мовах (на матеріалі української, англійської та французької мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / О. Г. Тараненко. – Донецьк, 2011. – 19 с.

Статтю подано до редколегії 14.06.2014 р.